

КЫРГЫЗ ЖАНА ЧАГАТАЙ ТИЛДЕРИНДЕГИ АЙРЫМ СӨЗ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨРДОГУ НЕГИЗГИ ЖАЛПЫЛЫКТАР

Общность некоторых словообразовательных суффиксов кыргызского и чагатайского языков.

The community of some derivational morpheme in the Kyrgyz and Chagatai Languages.

Аннотация: бул макалада кыргыз тили менен чагатай тилиндеги айрым сөз жасоочу мүчөлөрдүн колдонулушу алардын аткарган функцияларындагы жалпылыктар салыштырма-тарыхый методдун негизинде изилденди. Чагатай жана кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн тарыхы, морфологиялык тузулушу, тыбыштык өзгөрүүлөрү сыяктуу маалыматтары каралды. Андагы биримдиктер конкреттүү мисалдар менен берилип, бул маселеге карата окумуштуулардын көз караштары иликтенди.

Аннотация: в статье исследовано применение некоторых словообразовательных морфем кыргызского и чагатайского языков с их говорами, общность функций на основе сравнительно-исторического метода. Рассмотрены сведения об истории некоторых слов, о морфологической структуре, фонетическом изменении кыргызского и чагатайского языков. Общность в данных языках показана на конкретных примерах, изучены взгляды ученых по этому вопросу.

Annotation: this article explores the use of certain word - formations of morpheme Kyrgyz and Chagatai languages with their dialects, community of functions on the basis of comparative-historical method. Considered of information about the history of some of the words of the morphological structure, the phonetic change Kyrgyz and Chagatai languages. The commonality in these languages are given specific examples, also examined the views of the scholars on this matter.

Негизги сөздөр: кыргыз говорлору, чагатай тили, сөз жасоочу мүчө, атоочтон атооч жасоочу мүчө, этиштен атооч жасоочу мүчө, үзгү сөз, туунду сөз, внумдуумүчө, внумсуз мүчө.

Ключевые слова: кыргызские говоры; чагатайский язык; словообразовательная морфема; суффиксы, образующие существительные от существительных; суффиксы, образующие существительные от глагола; корень; производящая основа; производящая основа.

Keywords: Kyrgyz dialects, Chagatai language derivational morpheme, suffix forming nouns from a noun, suffixes, forming nouns from verbs, the root producing base, non-producing base, root producing base, non-producing base.

Кыргыз эли эгемендуу енуугунун алкагында езуне таандык менталитеттик керенгелерун, баалуулуктарын терец жана ар тараптан изилдеесу абзел. Ушул максатта Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин ез эне тилдеринин базасында адабий тил калыптануу децгээлине кетеруле элек кептеген турк тилдуу элдердинсабаттуу чейресунде адабий тил катары кызмат кылган чагатай тили менен кыргыз тилинин ортосундагысез жасоочу мучелердун колдонулушу боюнча жалпылыктар иликтееге апынды.Ошонун негизинде башка турк тилдер сыяктуу эле изилденип жаткан объектилердеги сез жасоочу мучелердун колдонулушу, алардын аткарган функцияларында теменкудей жалпылыктар байкалды.

Алсак, чагатай тилинде туунду сездерду тузуучу сез жасоочу мучелердун кепчулугу кыргыз тилинен айрым бир тыбыштык тур жагынангана кээ бир езгеруулерге дуушар болбосо, алардын семантикалык жана грамматикалык маселелери жагынан айрымачылыктар байкалбайт. Маселен

чагатай тилинде **-dur** +**-uь** мучелерунун биригуусунен пайда болгон **-daryú / -duruь / -turuь** мучелеру зат атоочтон зат атоочторду жасоочу енумдуу муче. Аталган тилдеги *эйадурыйсвицагал+дурук* белуктерунен туруп, «аттын башынан шыпырылып тушуп калбас учун алкымынан алынып байлануучу жугендун бир белугу» деген маанини туюндурат. Бул сез кыргыз тилинде да ушундай эле мааниде колдонулуп, мучедегу [у] тыбышы ушудагы эринсиз ундуулерге карай ээрчишип [ы] тыбышына (*сагалдырык*) алмашкан. Бул муче аталган тилде мындан тышкары *ааыздэруу* «ооздурук, чылбыр, тизгин, жуген», *боундуруй* «моюнтурук», *ьалгандуруй* «калкан сабы» сыяктуу сездерде дакездешет.

Аталган муче кыргыз тилинитуштук-батыш говорунда адабий тилге Караганда сезге жалгануу сферасы енумдууреек экени байкалат. Мисалы, башка говорлордо бул муче менен *сагалдырык*, *квкулдурук* (жугендун кекулду басууга ылайыкталып жасалган белугу), *квмвдурук* (ээрдин артка кетип калбас учун ээрге бекитилген аттын омууроосуна тартылуучу кайыштан жасалган ат жабдыгы) деген сездер гана учурасатуштук-батыш говорунда мындан тышкары: *кашалдырык* (чентектун капкагы), *чимелдирик* (чымчыктын бир туру), *суулдурук* (суулук), *чымылдырык* (чымылдык) ж.б.сездерунен кездештирууге болот.[6, с.195]

Ал эми **-laъ** / **-lek** [-la- / -le-+ ь / к] мучесу кыргыз жана чагатай тилдеринде зат атоочторго жалганып орунду билдируусу менен жалпылыкты тузет. Мисалы чагатай тилиндеги *avlaъ* «ацчылык кылуучу жер», *йуцлай* «куш кармоочу жер», *tuzlaъ* «туз чыгарылган жер, туз кени», *уaylaъ* «жайлоо, бийик жерлердеги жайыт жер» деген маанилерди тушундурет. Ал эми аталган *тилдегиууъplaiъ* сезу азыркы кыргыз тилинде *кыштак* сезунун алгачкы формасы. *Алкыш+ла+к* белуктерунен туруп «калк орношкон пункт» маанисин берет. Кийинчерек мученун башындагы [л] тыбышы [т] тыбышына алмашуу менен *кыштак* сезу пайда болгон. Бара-бара сездун аягындагы [к] тыбышы ундууге етуп, *кыштоо* варианты аркылуу эл «кыштай турган жер» маанисин берген.

Аталган сездун тегин К. Сейдакматов мурдагы кечмен кыргыз элинин турмушунда кыштап чыкчу жер кыштак аталган. Андай кыштай турган жери дайым эле туруктуу боло берген эмес. Кийинчерек кыштай турган жери туруктуу болуп, ал жерге короо-сарай салып, жайында да анда дыйкандар, кароолчулар жашай турган боло баштан, акыры тамташ салынган туруктуу кыштоолор кыштак аталып калганын белгилейт.[4, с. 172]Ошентип, *кыштак* менен *кыштоо* сездеру бир эле формадан чыккан менен, семантикалык валенттуулукке ээ болуп эки турдуу маани бериши аркылуу айырмаланып кеткен.

Чагатай тилин кыргыз тилине жакын экендигин дагы **-dap** / **-dep** / **-tap** мучесунен керууге болот. Бул мучешул эле формада уцгуга уланып, изилденип жаткан объектилердин экебунде тец кошулууну, биригууну, тендикти туюндуруучу маанини жаратат: *boydap* «бойлош, бойлору тец», *kүkeldep* / *kүkeltep* «эмчектеш», *ъarında^* «карындаш, кыз бир тууган», *sirdaъ* «сырдаш», *уWmdeю* «шеринелеш»,>'o/^«жолдош, сапарлаш».

Ал эми **-lyú** / **-lik** / **-luъ** / **-lyk** мучелеру чагатай тилинде кепчулук учурда **-lya** / **-lig** / **-lua** / **-lyg** мучелер менен да келет. Кыргыз тилинде уцгунун аягы ундуу менен аяктаса, мученун башындагы [л] тыбышы сакталат, унсуз тыбыштар менен аяктаса -лык мучесунун башындагы [л] тыбышы д / т тыбыштарына алмашып (-дык / -дик / -дук / -дук /-тык / -тик / -тук / -тук), изилденип жаткан абъектилердин экебунде тец ар турдуу функцияга ээ болуп теменкудей сездерду жасайт:

а] Атооч сездерге жалганып айрыкча абстрактуу зат атоочторду уюштурат: *me₂gulluъ* «атактуулук»; *ъarihg* «карылык»; *ъurugluъ*

«куркактык»; *tiriglik* «тируулук»; *toiiluii* «токчулук»; *uyiuisuzlm* «уйкусуздук»; *yadşihg* «жакшылык»; *aplya* «аштык (дан есумдуктеру)».

б] Атооч сездерге жалганып анын сапатын билдирет: *edeblya* «адептуулук, сылыктык»; *a^ya* «атактуулук, белгилуулук»; *ba£/gf* «баштуу»; *canlya* «тируулук»; *ъayguluğ* «капалык»; *uyatlya* «уялчаактык»; *ъaydalya* «каяктык»; *arslan уьreklig* «арстан журектуулук»; *bylend boyluъ* «узун бойлуу»; *ъatyи sızlyk* «бекем убада»; *savиъ уьzlyg* «суук жуздуу»; *yaoşı şekillig* «жакшы турденген, жакшы керунген»; *yaramas etvbrlm* «бейбаштык».

в] Кесипти билдирет: *ЪудаӳдүЦӳ* «бычак устачылык»; *dihudnlyиWkmeгgilik* «дыйканчылык, наабайчылык»; *йааааBlm* «кжсыгытьюу^ЎтигдШк «темир устачылык».

г] Кайсы жердик экенин билдируучу муче: *Tordsdnlyи* «Хорасандык».

д] Убакыт узактыгын билдирет: *Ыг demlyи* «бир топко чейин, бир канча узак убакыт»; *б/г гПгӳ* «бир жылдык»; *Ъи kin taJEIalm'omr* «жашоонун кыска меенету». Кээде *-Iи* мучесу *-gi / -gi* (<*-ga / -de*) мучесуменен сез ичинде бирдей келе берет, бирок мыйндай учурларда сездердун маанисинде эч кандай езгечелук байкалбайт: *nъде kыngilik su* «бир канча кундук суу»; *iki йд аудит yol* «эки уч айлык жол»; *nйЖ yilgilm /yгПгӳ* «биц жылдык / жылдык».

Кыргыз говорлорунун барында кесипти билдируучу енумдуу *-fy / -fi* муче {жылкычы, койчу, тегирменчи сугатчы, сатуучу, окуучу ж.б.) чагатай тилинде да ушундай эле маанидеги сездерду *жасаи-атэмгу* «аткыч»; *ауайду* «кесекул, шарап сунган»; *Ъцайдг* «машак топтоочу, дан алуучу»; *bitikgi* «жазуучу, катчы»; *gupgungi* «карактоо, каракчы»; *Wpkgi* «эшикчи, кузетчу», *Wkmeгgi* «наабайчы»; *kemegi* «кемечи»; *когитмдI* «астролог»; *ойдг* «жебенин огун жасоочу»; *oraiigi* «орокчу»; *цргемги* «жергемчу»; *йагайду* «каракчы»; *ъavdungy* «куугунчу»; *йоудг* «койчу, койчуман»; *мм//ммрг* «кызматчы»; *йцдг* «кушчу, мунушкер»; *saugi* «сакчы, Кароон4у»; *5aftgf г* «сатуучу»; *tapuiigi* «падышанын кецешчиси»; *du dgi* «дубачы».

Ал эми кыргыз тилинде зат атоочтон зат атоочту жасоочу жана кичирейтуу маанини туондурган^ай / -?ек (*балачак, моюнчак, келинчек, думурчк, кулунчак*) мучесу чагатай тилинде да ушул формада колдонулат. Мисалы *bekgek* сезу *бек+чек* деген морфемалардан куралат. Бул сез байыркы туркчеде *йег* «жакшы» деген сезден келип чыгышы мумкун деп болжолдонот.[1, с.242] Мындай божомолго келууге эки негиз бар. Биринчи негиз, кыргыз тилинде

жакшы сезу «атактуу, даккы чыккан, эл бийлеген, кадыр-барктуу адам» маанисинде айтылат. [2, с.1449]Экинчи негиз, сездун башындагы [й] тыбышы [б] тыбышына алмашып, натыйжада байыркы туркче *йег* сезу *бег* туруне келгендиги белгиленип журет. [4, с.50]Биз дагы ушул пикирлерди колдойбуз. Анткени чагатай тилиндеги *бег* сезу азыркы кыргыз тилинде *бек* турунде айтылып «башчы, бийлеечу» деген маанини туюндурат. Ал эми *бек* уцгусуна -чак мучесу уланып, затты кичирейтуу маанисинде *bekgek* сезу «бектин тукуму, бектин баласы, кичинекей мырза, аксеектун тукуму» деген маанини тушундурет. Чагатай тилиндеги *bekgek* сезунун езу кыргыз тилинде колдонулбаса дагы -чак мучесу жалганып кичирейтуу маанини туюндурары жогоруда айтылды. Бул мучечагатай тилинде мындан *тышкарыаlundай* «аттын мандайынын жасалгасы» *уандай* «аттын капталдарына байланган зоот» деген сездерде да кездешет. Бирок бул жерде баштапкыдай кичирейтуу маанисинде эмес, зат атоочтон зат атоочторду жасады.

Атооч сездерден атооч жасоочу енумсуз -а? / -е? муче изилдееге алынган эки объектиде тец айрым сездердун ажырагыс белугу болуп калыптанып калганы байкалат: *ьarluaag* «карлыгач» *sandulag / sandalag* «булбул», *уаШЖад* «жылацач». Мында *карлыгач* сезу канаты учтуу, ену карамык келген, чабалекей сыяктуу канаттуу. Чагатай тилинде *карлугач* формасында келгени менен лексикалык жактан бирдей маанини туюндурат. «*Карлугач*» бул сездун алгачкы формасы болушу мумкун. Ал эми кыргыз тилинде анын биринчи муунундагы эринсиз [а] тыбышына карай эринчил [у] [ы] тыбышына алмашкан. *Кайкыл учкан карлыгач, взу кара, тумшугу ак* (С. Каралае «Манас»). *Карлыгач чыкты калыска, Айдады атты алыска* (Тоголок Молдо). Ал эми турк тилдерине мунездуу болгон *сандугач* сезу кыргыз тилинде *булбул* деген тушунукту берет.

Жалац сезу быйыркы формасын сактап «башка эчтемеси жок, бир гана, жалгыз» деген маанини туюндурат. *Успгумдв жука жалац квийнк* («Ала-Тоо»). *Жылацач, жабылбаган. Жалац энг. Жалац аяк.* Бул сез ичине кийим кийбеген учурда гана *айтылтанжалац ич* сездерунун биригип кетишинен кийин келип чыккан *жылацач* сезунун мааниси мурдагысынан кецип, «устуне кийим кийбеген, эч кийими жок» маанини берип калган.[4, с. 111] Бирок кебунче анын алгачкы мааниси устемдук кылат. Ичине кийим кийбеген адамдын жонунда да кийми жок болушу мумкун. Ошондуктан *жалацач* сезу кебунче майка, кейнегун кийбеген учурга карата айтылат. Ошол

себептен жалпы эле денесине эч бир кийим кийбеген учурду так айтуу учун *энеден туума жылаңач* турунде айтууга туура келет.

Алгачкы *жалаңич* тизмегиндеги *ич* сезунун [*и*] тыбышы астынкы сездегу жоон ундуулерге ундешуп, [*а*] тыбышына егуп кеткен. Ошол себептен *жылаңач* сезу *ич* сезуне байланышпагансып калган. Ал эми [*л*] жана [*ц*] тыбыштарынын ордун алмаштырып айтуудан кыргыз тилинде *жыңалаң* варианты пайда болгон.

Жыйынтыктап айтканда мындай мисалдардан дагы бир нечени келтирууге болот. Бирок ушул фактылардын езу эле чагатай тилиндеги сез жасоочу мучелердун басымдуу белугу азыркы кыргыз тилинен эч кандай айырмаланбай тургандыгын далилдеп турат. Мунун себеби, сездук составка кирген лексика - элдин маданий турмушу, урп адаты, чарбачылык жана ендуруш каражаттарындагы енуугуе байланыштуу тилдин туруктуу белугу болуп эсептелген грамматикага (морфология) салыштырганда ал алда канча тез енугет, ал эми грамматиканын составына багынган формалар узак убакыттар бою езгеруусуз кала бериши менен тушундурулет.

Адабияттар

1. Древнетюркский словарь. -Ленинград: Наука, -1969, с. 288.
2. Кыргыз тилинин тушундурме сездугу. - Фрунзе., 1969,
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Б". - М: Наука, 1978, с.90.
4. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сездугу. Ф.: Илим, 1988, -172-6.
5. ЮдахинК.К.Киргизско-русский словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1965, с. 974.
6. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. Фрунзе. 1985,с.134.